

ІСТОРИКО-ЛІНГВІСТИЧНІ ПИТАННЯ У ДИСКУРСІ ФУНКЦІОНАЛІЗМУ

В.Й. Горобець, канд. філол. наук

НЕДОСЛІДЖЕНА ПАМ'ЯТКА МОВИ І КУЛЬТУРИ XVIII ст.

Виявлений у фамільному архіві дорожній журнал І.Г. Галагана 1780-х років – непересічне джерело для з'ясування інтеграційних мовних процесів, пов'язаних зі сприйняттям українцями інновацій у побуті та культурі народів Європи в добу дворянського просвітництва XVIII ст.

Found in the family archive travel notes by I.G.Halagan of the 80^{es} of the 18th cent. is an important source shedding light on the integral language ties related to the perception by Ukrainians of the innovations in everyday life and culture of peoples of Europe during the period of Enlightenment.

З другої половини XVIII ст. високоосвічена еліта Лівобережної України, значною мірою зросійщена (особливо у 70 – 80-ті роки), докладала зусиль для розбудови імперської держави, її культури і мови (династії Безбородьків – Політиків – Туманських та ін.), працюючи перекладачами в Сенаті, радниками в Колегії іноземних справ, у дипломатичних місіях, адміралтействі. Різнопрофільні експедиції П. Ричкова (1762-1772 рр.), С. Гмеліна (1768-1774 рр.), С. Паласа (1771-1776 рр.), В. Зуєва (1781-1782 рр.) та А. Шафонського (1784-1785 рр.), виправлені для обсервації визначальних регіонів Російської імперії, не обходилися також без активної участі українців у зборі і виданні матеріалів (А. Шафонський, Ф. Туманський та ін.). Зміна смаків паломників (пор. Записки В. Григоровича-Барського 1723-1747 рр.), як і мемуари російських дипломатів (А. Матвєєва, П. Крекшина, І. Желябузького та ін.), пов'язані з пізнанням матеріальної і духовної культури народів Європи, нового виробництва (вияв перших паростків у механізації процесів, загалом суспільного прогресу) зумовлюються потребами розвитку продуктивних сил через капіталізацію економіки. Навчаючи своїх дітей за кордоном, українське дворянство

відвідує театри, картинні галереї, кунст-камерні виставки, благодійницькі заходи гуманістів, вивчає переваги в архітектурі, паркової культурі, транспорті, оздоровленні, волевиявленні, дозвіллі тощо. Такий зміст мають „Записки поседневній” І.Г. Галагана – бунчукового товариша, колезького асесора (з 1784 р. – надвірного радника), що писані російською мовою староукраїнської редакції. Рукопис-оригінал¹ складається із двох частин. Книга I (записи подорожі до Лейпцига і столиць сусідніх держав упродовж 1781 р. – з 1 червня) має синюваті палітурки з хвилястими відтінками, шкіряним корінцем і накутниками. Обсяг – 90 арк. Формат – 10,2x34 см. Арк. 87-90 списані рецептами, проектами перебудови садиби на європейський кшталт: *Шахва для одежи, столик для журналу* (арк. 87), *Діогтяровский домъ: галерея на водѣ*, в якій виділяються: 1. *Сѣни*. 2. *Залка*. 3. *Комнатка*. 4. *Спалня*. 5. *Баня холодная с водою в бассейнѣ*. 6. *Крисла накритіє*. А ще: *Верхній етажъ сокиринского дому нового* (арк. 87 зв.-88) тощо.

Книга II (записи подорожей у напрямі: Париж – Мюнхен – Краків – Київ упродовж 1785-1786 рр.) має добротні шкіряні палітурки білявого кольору з блакитними шовковими шнурками. Обсяг – 98 арк. Крайні 12 аркушів чисті, на останніх замальовки: *шляпки фліоровіи, занавѣски какъ дѣлатъ*. Обидві частини писані розмашистим, дуже нерозбірливим почерком (уживання *ѣ* послідовне). Як свідчать виявлені закордонні паспорти на І.Г. Галагана, він справді перебував упродовж 1781, 1785-1786 років за кордоном у зв'язку з навчанням сина в Лейпцигу². Про „трикратну поиздку” автор згадує і в „Пунктахъ духовной”³ – „за воспитанієм сина чрез 7 лѣтъ в чужих краях”.

Західна Європа XVIII ст. постає через призму бачення українця на основі порівняння з рідним краєм: *Зараз ѣхали поузь деревушку Филць ... всю в саду* (39 зв.); *Сады птицами і соловьями изобилуют .. коихъ же голоса в забвеніє приводят* (там же); *Вѣхали в славную рѣку Рейнь, которая шире Днѣпра* (арк. 35); *Приѣхали в городъ, богемскую столицу Прагу – весьма великій хорошій, но улицы тѣсныє і кривши* (25 зв). Живомовна стихія бере гору з виявом поліських форм (*ноччу дощѣ ішоль, гарачая вода – 50; дыра – 55 зв., паритись, бура далѣе ѣхат не дозволила – 41 зв., въ 4 ради – 31 зв., над нею на горѣ замок розвалєннїи стоить – 42 зв., мѣстечка сидят всі понад рѣкою – 41 зв.* Пор. ще в част. II: *начало смеркатис – 45 зв.,*

для здирства – 46, переїхали р'їчечку, поїхали на прекрутую гору въ провожденіи в'їтру холодного і дощу и насилу одїхали – 42, Видно поля, винограды, горы, лугы, м'їстечка, села, дома – 42). На означення „водоспад” уживається криница: Тут проїхали криницу, которая шумит съ горы изобилно (Там же). Важливо відзначити метафоричні переноси, порівняння, означення: Квартира ж наша видом на Рейнь ... а берегъ р'їки усипань голанскими и разными кораблями, поромъ ходить великій ... то взадь то впередь і посердинѣ р'їки – 45; Розсїяно много жилищъ, на подобие хуторцовъ – 42 зв.; В м'їстечку [Чопѣ] улицѣ правелниі і широкіи – 27 зв. Такі ж переноси виявляємо в уважних замальовках сірчаних лікувальних ванн та „сухихъ бань”, де „идет пара с'їрчаная”, „в ней сидѣть должно на скамейкѣ в халатѣ байковомъ”, „посидѣль четверть часа”, „Голова же сидящаго на свободѣ взятая в доски съ дирию на подобие куны і около шеи обкладывается полотенцем, дабы пара не задушила. По томъ вышедши лежати надобно на теплой постелѣ” (57).

Автор у дусі просвітництва XVIII ст. чарується „вольностями” на виборах бургомістра: „Удивително что в городѣ Бурсетъ всемъ весьма великая волность: всякъ дѣлать што хотя и не боится никого. Гарнизона і дисциплины нѣтъ, а солдатовъ городовыхъ хотя и есть нѣсколко десят, но всѣ съ здешнихъ мѣщанъ. Есть многіе, что натурално возвышаютъ челоѣческой духъ и ободраютъ сердца вселяя в нихъ смѣлость (53). Тривалі громадські сперечання з приводу перевиборів міського голови скінчилися відрадною несподіванкою: „В 12 часу ішоль улыцами народъ съ музикою і кричали: «Виват!» бургомистру старому, коего потвердили опять (56 зв.). Слово дисциплина виявляє актуальне ще значення «покарання, штраф», натомість потвердити – явний неологізм (на основі семантичного зсуву).

Непересічне значення виявленого рукопису для вивчення нової термінологіки, засвоєної із західноєвропейських мов у галузі градобудівництва, паркової культури та вияву інтер'єру: березовая аля (*< фр. allée*)⁴ (41 зв.), герби вызолочені на потолкѣ около плафона (*фр. plafond*), друга весьма велика зала (*нім. Saal, фр. salle*), открыт буфетъ (*фр. buffet*) (арк. 33); Есть в Лейпцигѣ кирха (н.в.н. kirche „церква”) съ колоколнею, коей купола (*фр. coupole, іт. cupola „купол”*) здѣлани в весьма высокімъ шпилемъ (*нідерл. spijl, ниж.-нім.*

spill) разными *фигурами* (п. figura < лат. figura) стоит невредима (29). *Статую* (нім. Statue <лат. statuo) узрѣли на площадѣ (25). Дорога, осажена в 4 ради *деревомъ фруктовим*, каменная *проспективная* (від проспектъ < нім. Prospekt «перспектива») на 8 верст (33 зв.). По обѣдѣ поѣхали і стали в Дрезденѣ, приѣхавши, в *отелѣ* (фр. hôtel) Линденбергеръ на площадѣ противъ *картинной галереи* (нім. Galerie, фр. galerie) (29). В другомъ *этажѣ* (фр. étage) крѣсло его [императора] стоит (48).

Лексика, пов'язана з помешканням, оздоровленням та культурним дозвіллям: до 21 марта продолжалъ я время в Лейпцигѣ, то в *квартирѣ* (нім. Quartier, голл. kwartier), то в гостях, то в себѣ, то на *променадахъ* (фр. promenade) в *комедіях-концертахъ* (нім. Konzert < іт. concerto). Рано ходили для *моціона* (нім. Motion < лат. mōtionem) по предложенію доктора (49 зв.). Рано ходили *за городъ в садъ зъ домомъ, где собѣрается общество прѣжи(х) для ігри* і називається сие мѣсто *фоксаль* (фр. faukeshall, англ. Vauxhall). Слово замінене згодом новим запозиченням з англійської мови *вокзаль*, що мало у минулому те ж значення.

Лексема *галерея* уживається ще на означення критих наземних переходів для просушування викачаної ропи на соляних заводах (за два кілометри від м. Курфїрста): Видѣль же колодязѣ солонїи съ коего насосы силою двухъ колесъ крутячихся в рѣкѣ, самѣ вытягивают и подают в верхнїи насосы, а тѣ еще в верхнїи. Оттоль та ропа гонится насосами в разнїи долгїи галереи наверхъ и усипается (31 зв.). Контекст засвідчує заміну давнішої словосполуки *овощни дерева* (ст.-сл.) на новомодний вислів *фруктови дерева* (див. вище).

Друга частина щоденника поглиблює наші уявлення про архітектурну лексику, театральну та суспільно-політичну термінологію, що значною мірою виявляється засвоєною у колах дворянства (усним шляхом), як-от: Видѣли *ігравшюю воду в ізобилїи*, то есть превеликіи і весьма хорошо расположенїи *каскады* (фр. cascade < іт. cascade), много *фонтановъ* (іт. fontana), съ коихъ одинъ викидываетъ съ себе воду болѣе 20 саженей вгору (27 арк.), ходилъ съ синомъ в Лувръ, а ввечерѣ были в театрѣ, в комедїи съ *пантомимом* (гр. παυτομωος), на *болварѣ* (фр. boulevard) ідучи, встрѣтили слугу полицейского, кой читалъ по улицамъ, что будут преступника по приговору *парламентскомъ* колесоват, а в вечеру был я съ синомъ в

театр-варієтє (фр. *varièté*), где новая комедія была играна (38), сь подь *підєстала* (фр. *pedestal*) Августова ест *бассейн* (фр. *bassin*) – 55; Церков соборная *архитектуры* (п. *architektura* < лат. *architectura*) старинной велика ... перегорожена двумя великими иконами в мраморнихъ *колонидахъ* (фр. *colonnade*) (40 зв.). Вдоль площади видно *проспект* (нім. *Prospekt*) и части выже сказанного города Сен-Жермена (19). Были в театрѣ на нѣмецкой *опера* (іт. *opera*): театръ великъ очень, музыка самая хорошая и великая, но актеры и *актриссы* (фр. *actrice*) противъ французских своимъ искусствомъ не будутъ (65).

Лексика вищих судово-урядових органів, дипломатії: В *парламентѣ* (англ. *parliament*, фр. *parlement*) вошедши в болшую залу, застали в присутствіи 80 членовъ сидящихъ в два ряди і одѣтих в епанчи чорніи сь рукавами, воротниками бѣлыми, какъ пасторы носят, а на серединѣ сидѣли 4 члени і одинъ с коих *президентъ* (нім. *Präsident* < лат. *presidens*) лѣтъ в 80). Былъ і г. *консуль* (лат. *consul*) російскій Сапожниковъ і дал лексиконъ і разни учителя (29). Сѣй городъ въ давности былъ столицею нѣмецкой землѣ, лутше сказать *резиденцією* (п. *rezydencja* < нім. *Residenz* < лат. *residentialia*) імператоровъ (49 зв.). Приѣхаль въ городъ и братъ імператора Фердинанд, *принць* (н.-в.-н. *prinz*, с.в.н. *prince* < ст.-фр. *prince*) и стали сь *супругою* (ст.-сл. *сѣпрѣга*) своею въ *готелѣ* (фр. *hotel*) обрадомъ (47 зв.). Вчера приѣхаль, говоритъ, *курієрь* (фр. *courier*) сь Подсдама, что король прускій умеръ (27 зв.).

Нарешті, оновлена термінологіка, пов'язана із далекими мандрами, засобами переміщення та особами, що керують суднами: Божею помощію начался мой *вояжъ* (фр. *vojage* „подорож”) 1785 года августа 8 д[ня]. Не спавши, взялъ *экстрапочту* (нім. *Extrapost*) і поѣхаль на всю ночь (27 зв.). Рано в 8 часу сѣли на *яхту* (голл. *jacht*) і поплыли на рѣкѣ Мейну. *Шкиперъ* (нідерл. *schipper*, с.в.н. *schifherre*) і *матроси* (голл. *matroos*, мн. *matrozen*) оставивши насъ на *яхтѣ*, упивались въ городѣ (35). Отсе(л) поѣхали уже ровними мѣстами и весьма хорошими дорогами – *шосе* (фр. *chaussée*) весьма скоро (41). Насилу прибились в м. Бохню на прошлогодную мою *дорогу цесарскую* ж, то есть *шосе* (78).

Не оминаючи загальнокультурного значення пам'ятки, звертаємо увагу читача на деякі критичні зауваження автора про переваги природної здорової краси людини над штучною –

оманливою: „В Вѣнѣ большая часть женского пола пригожих, а красавиць смѣло можно сказат, что четвертая часть есть і привесма тот свѣжій цвѣтъ в лицах і здоровое сложеніе они імѣют. Напротивъ того жь, парижскіе могут толко взят во всей Европѣ первенство в уборѣ модном і обхожденіи, разговорах, в одних поклонах і протчемъ прелестным образомъ, но не имѣющих той стройности тѣла, пользуясь, не употребляя нѣ бѣлили или румянь скверних парижских, соединенных съ вѣтреностію, нахалствомъ і разговорами двусмысленными, мотовством і обманомъ, что все тем называется музским человекомъ злимъ словомъ... (66 зв.).

Автор перебував у близьких стосунках із президентом другої Малоросійської колегії, фельдмаршалом П. Румянцевим-Задунайським, радником Колегії іноземних справ та членом посольства українцем Г. Політикою. Заїздив у столиці багатьох європейських держав, полишивши у своєму щоденнику цікаві узагальнення та щирі зізнання. Пам'ятка варта того, щоб бути опублікованою.

¹Зберігається у фондах Інституту рукописів НБУ ім. В.І. Вернадського: Ч. I (ф. I, 1043) Ч. II, (ф. I, 3421); ²Див. під шифром: ф. II, 26058, II, 26068, II, 260064; ³Див.: II, 26065; ⁴Тут і далі відомості про походження слова за браком місця подаємо в контексті ілюстрації.